

Kulesza, Ryszard

„Property and wealth in classical
Sparta”, Stephen Hodkinson, London
2000 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 94/3, 347-350

2003

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

R E C E N Z J E

Stephen H o d k i n s o n, *Property and Wealth in Classical Sparta*, Duckworth and the Classical Press of Wales, London 2000, s. 498.

Geoffrey de Ste. Croix napisał w 1972 r., że *books on Sparta are numerous and mostly bad*¹. Abstrahując od zasadności drugiej części oceny warto zauważyć, że od opublikowania na początku XIX w. pierwszego dzieła naukowego o Sparcie² do 1972 r. ukazało się drukiem (aż lub zaledwie) trzydzieści kilka książek poświęconych różnym aspektom jej dziejów. Od tego czasu do chwili obecnej światło dzienne ujrzało następnym pięćdziesiąt książek. Są wśród nich wprawdzie lepsze i gorsze, ale pesymistyczna ocena Ste. Croix bez wątpienia nie odnosi się do pracy Stephena H o d k i n s o n a, który jako jeden z niewielu na świecie z pewnością mógłby o sobie powiedzieć — *nihil spartanum a me alienum esse puto*.

Stephen Hodkinson w większym niż ktokolwiek inny stopniu przyczynił się do odnowy studiów nad dziejami antycznej Sparty. Uczeń Moseesa Finleya od lat konsekwentnie skupia się na problematyce spartańskiej, której poświęcił również swoją rozprawę doktorską³. Już pierwsze, opublikowane w 1983 i 1986 r., prace Hodkina⁴ stanowiły wyzwanie dla pokutującego od stuleci tradycyjnego wizerunku Sparty, w której panować miała równość majątkowa. Wszystko, co pisał od tej pory⁵, burzyło pomnikowy obraz Sparty, ukazując społeczeństwo spartańskie w zupełnie nowym świetle. Przede wszystkim Hodkinson zanegował dogmat o równych, niepodzielnych, przekazywanych z ojca na najstarszego syna działach ziemi (tzw. *kleroi*), które stanowiły rzekomo podstawę równości ekonomicznej Spartiatów. Wykazał, że w Sparcie istniały poważne różnice majątkowe, a zasadniczy głos w sprawach państwa miała w V–IV w. p. n. e. elita złożona z najbogatszych obywateli. W znacznej mierze za sprawą Hodkina upowszechnił się wśród badaczy Sparty pogląd, że spartański system dziedziczenia sprzyjał koncentracji ziemi w rękach nielicznych i pauperyzacji coraz większej liczby obywateli, którzy nie mogą sprostać

¹ G. E. M. de Ste. Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, London 1972, s. 89, przyp. 1.

² J. C. F. Manso, *Sparta: ein Versuch zur Aufklärung der Geschichte und Verfassung dieses Staates* t. I–III, Leipzig 1800–1805.

³ S. Hodkinson, *Explorations in Classical Spartan Property and Society*, Cambridge Ph. D. thesis 1992.

⁴ Idem, *Social Order and the Conflict of Values in Classical Sparta*, „Chiron” t. XIII, 1983, s. 239–281; idem, *Land Tenure and Inheritance in Classical Sparta*, „Classical Quarterly” t. XXXVI, 1986, s. 378–406.

⁵ Idem, *Inheritance, Marriage and Demography. Perspectives upon the Success and decline of Classical Sparta*, [w:] *Classical Sparta*, wyd. A. Powell, London 1989, s. 79–121; idem, *Modelling the Spartan Crisis: Computer Simulation of the Impact of Inheritance Systems upon the Distribution of Landed Property*, „Bulletin of the Rylands Library”, 74, 1992, 25–38; idem, *Sharecropping and Sparta's economic exploitation of the helots*, [w:] *FILOLAKON*, wyd. J. Motyka Sanders, London 1992, s. 123–134; idem, *Warfare, wealth and crisis of Spartiate society*, [w:] *War and Society in the Greek World*, wyd. Rich, G. Shipley, London 1993, s. 146–176; idem, *Spartan society in the fourth century*, [w:] *Le IV siècle av. J.–C.: approches historiographiques*, wyd. P. Carlier, Paris 1996, 85–101; idem, *The Development of Spartan society and institutions in the Archaic Period*, [w:] *The Development of the Polis in Archaic Greece*, wyd. L. G. Mitchell, P. J. Rhodes, London 1997, s. 83–102; idem, *Servile and free Dependents of the Spartan oikos*, [w:] *Schiavi Dipendenti nell' Ambito dell'oikos e della Familia (22 colloque GIREA)*, wyd. M. Moggi, G. Cordiano, Pisa 1997, s. 45–71; idem, *Lakonian artistic production and the problem of Spartan austerity*, [w:] *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, wyd. N. Fischer, H. van Wees, London 1998, s. 93–118; idem, *Patterns of bronze dedications at Spartan sanctuaries, c. 650–350 B. C.*, [w:] *Sparta in Laconia*, wyd. W. G. Cavanagh, S. E. C. Walker, London 1998, s. 55–63.

związany ze statusem obywatelskim obowiązkom (m.in. składki na *syssitie*) tracili pełnię praw. Studia Hodkinsona dowiodły prawdziwości przeczuci Geogra G r o t e' a i Edvarda M e y e r a oraz innych uczonych, którzy wskazywali, że spartański mit równości (i złożenie odpowiedzialności za upadek Sparty na zmiany następujące po wojnie peloponeskiej, a w szczególności na, jak się okazało całkowicie niehistoryczną, tzw. *rhetę* efora Epitadeusa) stworzony został na potrzeby propagandy królów–reformatorów w III wieku p. n. e. i nie ma wiele wspólnego z realiami okresu klasycznego.

Zasługi Hodkinsona nie kończą się na własnej pracy badawczej. Nie mniejsze znaczenie ma jego działalność związana z organizowaniem konferencji i wydawaniem wraz z Antonem P o w e l l e m tomów zbiorowych, na które składają się teksty autorów zajmujących się dziejami Sparty⁶. Większość owych tekstów ma ogromne znaczenie dla badań spartańskich, których odnowa od kilkunastu lat dokonuje się na poziomie badań szczegółowych.

W recenzowanej książce zbiegają się wszystkie podejmowane wcześniej przez Hodkinsona wątki. Zajmuje się on „długim okresem klasycznym” (około 550–350 p. n. e.), gdy w Sparcie istniała jednolita struktura społeczna i ekonomiczna. W centrum uwagi autora znajdują się podstawowe dla charakterystyki owej struktury zagadnienia — „majątku” i „bogactwa”. W pierwszej części książki („Spartan perceptions”, s. 9–64) Hodkinson ukazuje dzieje postrzegania spartańskiego systemu własności i stosunku Spartan do bogactwa. W pierwszym rozdziale w sposób (może aż za bardzo) skrótowy kreśli obraz ekonomicznie egalitarnego społeczeństwa spartańskiego, utrwalony przez nowożytnych myślicieli XVI–XVIII w., którzy w poważnym stopniu wpłynęli na poglądy uczonych zajmujących się w stuleciach XIX i XX dziejami Sparty. W następnym rozdziale znajdzie czytelnik analizę podstawy nowożytnych wyobrażeń, czyli przedstawienie antycznej genezy spartańskiego stereotypu zależnego od zjawiska nazwanego przez Felixa O l l i e r „spartańskim mirażem”.

W części II („The Anatomy of the Spartiate Property System”, s. 65–208) Hodkinson rekonstruuje spartańską „rzeczywistość” społeczną i ekonomiczną zniekształconą przez opisywane wcześniej zjawiska. Wbrew dawniejszemu przekonaniu o wszechwładnej kontroli państwa Hodkinson wskazuje na zasadniczo prywatny charakter własności ziemi. Omawia również mechanizm kontroli sprawowanej przez Spartiatów nad niewielką ludnością helocką, a także rozważa inne aniżeli ziemia wyznaczniki bogactwa, zwłaszcza kontrowersyjny problem żelaznego pieniądza i używania zagranicznych środków płatniczych.

W części III („Rich citizens and the use of private wealth”, s. 209–368) określa sposoby i granice korzystania przez bogatych obywateli ze swych prywatnych zasobów. Rozpoczyna od ukazania (rozd. 7, s. 209–235) restrykcji dotyczących manifestowania prywatnego bogactwa w życiu codziennym. Osobny rozdział (rozd. 8, s. 237–270) traktuje o podobnych ograniczeniach odnoszących się do pogrzebów. W następnych trzech rozdziałach Hodkinson opisuje aktywność wotywną bogatych Spartan w świątyniach na terenie Lacedemonu i w innych państwach greckich (rozd. 9, s. 271–302), hodowlę koni i zwycięstwa w zawodach hippicznych (rozd. 10, s. 303–333), możliwości, jakie dawały bogatym większe zasoby materialne w życiu prywatnym i publicznym dla tworzenia więzi o charakterze klientarnym (rozd. 11, s. 335–368). Hodkinson pokazuje, że nierówności majątkowe pogłębiały przepaść między bogatymi Spartiatami a ich biedniejszymi współobywatelami, prowadząc z czasem do ogólnego kryzysu państwa.

Ostatniemu zagadnieniu poświęcona jest część IV pracy („Property and the Spartan crisis”, s. 369–445). Otwierający ją rozdz. 12 (s. 369–398) zawiera próbę charakterystyki stanu posiadania zwykłych obywateli oraz objaśnienia przyczyn trwałości i stabilności systemu spartańskiego. Hodkinson sugeruje, że zdolności produkcyjne przeciętnych gospodarstw były zwykle wystarczające, aby zaspokoić materialne potrzeby większości obywateli, dopóki różnice majątkowe nie osiągnęły bardzo dramatycznych rozmiarów. Zasadnicze zmiany stanowiły konsekwencję stopniowego nasilania się koncentracji własności i ubożenia gospodarstw obywatelskich w V–IV w. p. n. e., co ostatecznie doprowadziło do kryzysu społecznego i ukształtowania się społeczeństwa plutokratycznego (rozd. 13, s. 399–445).

Omawiana praca stanowi podsumowanie badań prowadzonych przez Hodkinsona od lat. Większość poruszanych w książce zagadnień pojawiała się już w jego wcześniejszych artykułach. Nie są to jednak wyłącznie stare teksty, zebrane razem. Wykorzystując poprzednie publikacje Hodkinson uzupełnia je, wzbogaca argumentację,

⁶ *The Shadow of Sparta*, London–New York 1994 (artykuł Hodkinsona, „Blind Ploutos”? *Contemporary images of the role of wealth in classical Sparta*, s. 183–222); *Sparta. New Perspectives*, London 1999 (artykuł H o d k i n s o n a, *An Agonistic Culture? Athletic Competition in Archaic and Classical Sparta*, s. 147–187). Zob. też przyp. 7.

czasami nieco modyfikuje poglądy, czyniąc także użytek z tego, co również inni pisali od czasu jego pierwszych publikacji na temat interesujących go zagadnień⁷.

Czytelnicy wcześniejszych tekstów Hodkinsona nie będą zdziwieni, ale dla tych, których uwadze umknęła tocząca się od kilkunastu lat dyskusja o Sparcie, recenzowana praca stanowić będzie wykład herezji, która stopniowo staje się obowiązującym wyznaniem wiary historyków starożytnej Grecji.

Nowsze badania wykazały, że obraz Sparty został gruntownie zafalszowany wskutek preferencji badacza dla źródeł późnych, które często opowiadają o Sparcie hellenistycznej, rzymskiej, a nawet będącej wyłącznie wytworem legendy. Uwzględnienie w zachowanym materiale źródłowym różnych warstw chronologicznych i odrzucenie naiwnego założenia, że Sparta przez setki lat nie podlegała zmianom, skutkuje nowym odczytaniem dobrze znanych świadectw, a w konsekwencji prowadzi do stworzenia nowego obrazu antycznej Sparty. Mimo swej niewątpliwiej oryginalności system społeczny tego państwa okazuje się być w większym stopniu podobny do znanego z innych polis, aniżeli się wcześniej historykom wydawało. Z pewnością korekty wymaga pogląd o ścisłej segregacji Spartiatów, upośledzonych politycznie periojków i bezlitośnie wykorzystywanych helotów, nad którymi rządy opierały się na zorganizowanym przez państwo systemie przemocy i terroru. Nie ulega oczywiście wątpliwości wyjątkowa jak na warunki greckie stabilność systemu społecznego Sparty, co było jednym z ważnych źródeł jej prestiżu w okresie klasycznym. Na ogół uważano, że upośledzone grupy ludności powstrzymywała przed buntem świadomość beznadziejności wszelkiego oporu. Nie wydaje się, aby o to (tylko) chodziło. Wbrew utartym opiniom mobilność społeczna w Sparcie wcale nie była ograniczona do minimum. Myron z Priene zapewnia, że Lacedemończycy często wyzwalałi niewolników, a mnogość podawanych przez niego terminów na oznaczenie spartańskich wyzwolenców pośrednio potwierdza zasadność tej konstatacji. Skądinąd wiadomo, że heloci (a zwłaszcza wyzwoleni heloci — *neodamodeis*) stanowili (przynajmniej od lat dwudziestych V w. p. n. e.) ważny składnik armii spartańskiej. Zauważmy przy okazji, że stworzenie helotom takiej możliwości awansu było rozwiązaniem o wiele bardziej racjonalnym niż eksterminacja w ramach osławionej kryptei, której znaczenie uczeni znacznie zresztą wyolbrzymili.

Jednocześnie pauperyzacja tysięcy obywateli wcale nie oznaczała ich automatycznej i całkowitej degradacji. Nie wypadali oni ze wspólnoty, lecz sytuowali się na jej obrzeżach, tracąc wpływ na politykę państwa, ale zachowując status wyższy niż periojkowie i heloci, miejsce w szeregach spartańskiej falangi i szansę na powrót do grona pełnoprawnych obywateli.

Odnowa studiów spartańskich jest w znacznej mierze zasługą Hodkinsona, ale jego dzieło z pewnością nie zamyka dyskusji nad starożytną Spartą. W dwa lata po ukazaniu się książki w księgarniach pojawił się kolejny tom zbiorowy⁸ z niezwykle ważnymi tekstami, wśród których na szczególną uwagę zasługuje oczekiwany od lat artykuł Michaela F l o w e r a o „Invention of Tradition”⁹. Pojawiły się też kolejne ważne publikacje książkowe¹⁰. Kwestią czasu jest powstanie następnych, zważywszy, że choć o Sparcie wiemy więcej niż kiedykolwiek dotąd, wiele pytań pozostaje nadal bez odpowiedzi. Niezadowolający jest ciągle stan badań nad strukturami politycznymi Sparty. Stosunkowo dobrze znamy diarchię i eforat, ale zbyt mało wiemy o geruzji, a zwłaszcza o Zgromadzeniu Ludowym. Na wyjaśnienie czeka wiele spraw związanych z funkcjonowaniem *syssitii*. Zagadką jest nawet ich liczebność. Powszechnie przyjmuje się za Plutarchem, że liczyły one około piętnastu członków, ale oparcie całej konstrukcji na tej jednej informacji (która może przecieć odzwierciedlać praktyki „lakonizującej” rzymskiej Sparty) rodzi szereg problemów. Jeśli założymy taką liczebność *syssitii*, oznacza to, że w 480 r. było ich 533,

⁷ Poza pracami samego Hodkinsona szczególnie ważne dla badań nad dziejami Sparty są studia Jeana Ducat (zwłaszcza jego książka *Les hilotes*, suppl. „Bulletin de Correspondance Hellenique”, Paris 1990), Nigela Kennela (*The Gymnasium of Virtue. Education and Culture in Ancient Sparta*, Chapel Hill–London 1995) i Nicholasa Richeera (*Les ephores*, Paris 1998). Ogólny przegląd stanu badań nad dziejami Sparty — R. Kulesza, *Z nowszych badań nad dziejami Sparty w okresie klasycznym*, „Nowy Filomata” nr 1, 2003, s. 43–52.

⁸ *Sparta. Beyond the Mirage*, wyd. S. Hodkinson, A. Powell, London–Duckworth 2002.

⁹ Vide R. Kulesza, *Spartańska oliganthropia*, PH t. XCIII, 2002, z. 4., s. 1–17.

¹⁰ N. Birgalias, *L'Odyssée de l'éducation spartiate*, Athènes 1999; M. Lupi, *L'ordine delle generazioni. Classi di eta e costumi matrimoniale nell'antica Sparta*, Bari 2000; A. Hupfloher, *Kulte im kaiserzeitlichen Sparta*, Berlin 2000; R. Fortsch, *Kunstverwendung und Kunstlegitimation im archaischen und frühklassischen Sparta*, Mainz 2001. Warto również odnotować zbiór artykułów Paula Cartledge'a, *Spartan Invention*, London 2001. Vide R. Kulesza, *Sparta w V–IV wieku p. n. e.*, Warszawa 2003 (tam również bibliografia). Nieco osobne miejsce zajmuje wśród tych nowych publikacji, skądinąd również interesująca, książka Ludmiły Pechatnowej, *Istorija Sparty w period archaiki i klassiki*, Sankt Peterburg 2002.

w latach dwudziestych V w. — 233, na początku IV stulecia 167, a w 371 — 100. Tak gwałtowny spadek liczby *syssitii* jest z wielu powodów mało prawdopodobny.

Niejasno wygląda sprawa roli rodziny w życiu Spartan. Zachowane świadectwa wskazują na daleko posuniętą ingerencję państwa w życie rodzinne Spartan, choć być może pogoni starożytnych autorów za sensacją jest przynajmniej częściowo odpowiedzialna za przypisanie mieszkańcom Lakonii różnych dziwnych (a stawiących prawdziwe skarby dla zwolenników podejścia antropologicznego) zwyczajów. Na ich podstawie zbudowano całkowicie moim zdaniem błędny pogląd o niewielkim znaczeniu rodziny w Sparcie.

W ciągu trzydziestu lat, jakie upłynęły od opublikowania pracy Ste. Croix, jak już wspomniano, ukazało się poza licznymi artykułami około pięćdziesięciu książek poświęconych starożytnej Sparcie, a jednak trudno oprzeć się wrażeniu, że — *books on Sparta are not so numerous and mostly good!*

Ryszard Kulesza
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Susan Tuchel, *Kastration im Mittelalter*, „Studia Humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance”, Bd. 30, Droste Verlag, Düsseldorf 1998, s. 358.

Zagadnienie kastracji i kastratów w średniowieczu, szczególnie w zachodnim kręgu kulturowym, należy do najsłabiej zbadanych problemów, związanych z szeroko pojętą historią seksualności. W 1936 r. niemiecki historyk i teolog Peter Browe opublikował pracę „Zur Geschichte der Entmannung. Eine Religions- und Rechtsgeschichtliche Studie”. W zamysle autora miała ona stanowić „globalną” syntezę tematu, od czasów najdawniejszych do wieku XX, jednak jako mediewista tej epoce poświęcił on najobszerniejszą (oraz — jak się wydaje, najbardziej wartościową) część. Główną zasługą Browego jest zestawienie podstawowego materiału źródłowego. „Zur Geschichte” to, pomijając utrzymane raczej w tonacji anegdotycznej opracowania z przełomu XIX i XX w., pierwszy naukowy zarys tej tematyki. Później w nauce światowej zapadło na ten temat niemal całkowite milczenie. Stanu tego nie zmienił nawet gwałtowny wzrost zainteresowania badaczy historią seksualności w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Jeszcze w roku 1996 amerykański historyk Mathew S. Kuefler konstatował z dezaprobatą: *At present, therefore, there is no modern synthesis of castration in Europe in the Middle Ages*¹. Pierwszym zarysem takiej syntezy jest dopiero cytowany artykuł Kueflera, stanowiący jednak w intencji autora jedynie pobieżny przegląd poszczególnych zagadnień, związanych z tym tematem. Wielokrotnie w jego tekście powraca stwierdzenie: *More scholarship needs to be done in this area*². Dwa lata później ukazała się drukiem dysertacja doktorska Susan Tuchel, „Kastration im Mittelalter”. Wychodzi ona naprzeciw życzeniom Kueflera, jakkolwiek sama autorka wyraźnie nie zapoznała się z jego pracą.

Autorka podzieliła swoje studium na dziewięć rozdziałów, wprowadzenie oraz ekskurs. Według jej słów, kryterium podziału stanowiły *Formen oder Varianten* — *nach denen das männliche Geschlecht steilversehrt wurde* (s. 22). Badaczka wyodrębniła trzy główne kategorie: *Eunuchen*, *Selbstentmannungen* oraz *Kastrationen*. Pod pierwszym z tych pojęć rozumie „wymuszoną formę życia” (*eine erzwungene Lebensform*), czyli osoby celowo wykastrowane dla pełnienia określonych funkcji. Chodzi jej zwłaszcza o antycznych i bizantyjskich eunuchów dworskich. Druga kategoria obejmuje samookaleczenia organów płciowych, głównie z pobudek religijnych (np. w wyniku dosłownej interpretacji ewangelicznego sformułowania o tych, którzy uczynili się niezdolnymi do

¹ M. S. Kuefler, *Castration and Eunuchism in the Middle Ages*, [w:] *Handbook of Medieval Sexuality*, wyd. V. Bullough, J. Brundage, New York–London 1996, s. 280.

² Ibidem, s. 290.